

SELÇUKLULAR ZAMANINDA
ANADOLU'DA VE CİVAR BÖLGELERDE KİTLİK*

*Gülay ÖĞÜN BEZER***

ÖZET

XI. ve XIII. yüzyıllarda Azerbaycan, İran, Suriye ve Irak ile birlikte el-Cezîre bölgesi başta olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif yörelerinde pek çok kıtlık olayı yaşanmıştır. Kuraklık, çekirge istilâsı, su baskını-don vurması ve savaşlar gibi; her birisi bir felâket olan sebeplerin ortaya çıkardığı kıtlık, bu dönem boyunca, çoğu kere salgın hastalıkların da eklenmesiyle, sayısız insanın ölümüne neden olmuştur. Kıtlık ve ona zemin hazırlayan diğer âfetler bu devrin müelliflerince genellikle ilahî bir ceza olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Anadolu, Selçuklu Devri Türkiyesi, Kuraklık, Çekirge İstilâsı, Savaşlar, Su Baskınları-Don Vurması.

İnsanoğlu bugün olduğu gibi, tarihin her döneminde çeşitli felâketler yaşadı. Toplu ölümlere sebebiyet veren “deprem”, “salgın hastalıklar” ve kıtlık her halde bunların başında yer alıyordu. Depreme, özellikle de İstanbul'da olması muhtemel bir depreme şartlandığımız bu günlerde Ortaçağ'da, depremden değil de “kıtlık”tan söz etmek çok ilgi çekici olma-

* 21-22 Mayıs 2000 tarihleri arasında İ. Ü. Ed. Fak.'nde düzenlenen “Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem” konulu seminere tebliğ olarak sunuldu.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

yabilir. Ancak XXI. yüzyılda, bu felaketi hazırlayan sebepler farklılık arzetsse bile açlık ve kıtlık yüzünden ölümle yüzyüze yaşayan milyonlarca insanın varlığı konunun güncel tarafına işaret etmektedir.

“Kıtlık”, insanların hayatiyetlerini sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda maddelerinin temin edilememesi ve bu hâlin şiddetli ve uzun sürmesi durumunda ölümlerin yaşanabileceği büyük bir felâkettir. Kıtlık, herbirisi kendi başına birer doğal afet olan olayların sebep olduğu olağan dışı bir durum olmakla birlikte, en azından her zaman toplu ölümlerle sonuçlanan bir hadise değildir. Meselâ III. ve VI. yüzyıllar arasında Avrupa'da ve bugün de dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, insanoğlu için kıtlıkla birlikte yaşamayı öğrenmek; yani sefaleti bir hayat tarzı olarak sürdürmek mümkündür. Zira insanlar tarih boyunca hayatlarını tehdit eden her türlü felakete karşı olduğu gibi, belki de hepsinden daha fazla kıtlığa-açlığa karşı direnç geliştirmeye çalışmış, bir ölçüde muvaffak da olmuşlardır. Sürekli kıtlıklar yaşayan insanlar böyle durumlarda değişik beslenme usûlleri geliştirmiş; alışık oldukları gıda maddelerinin bulunmadığı zamanlarda her türlü bitki, bitki kökü, her çeşit et ve hattâ leş yemek suretiyle hayatta kalma savaşı vermişlerdir.

Ortaçağ Türkiye'si'nin sınırlı sayıdaki kaynakları incelendiği zaman burada da başlıca tabii afetlerin deprem ve veba başta olmak üzere, bulaşıcı hastalıklar ile kıtlık olduğu; bu felaketlerin zaman zaman birbirinin oluşumuna zemin hazırladıkları görülmektedir. Meselâ: yıkıcı büyük bir deprem salgın hastalıklar ile birlikte, kıtlık ve ölümleri; ya da şiddetli ve uzun süren bir kıtlık veba gibi öldürücü salgınları, veba dolayısıyla ortaya çıkan işgücü kaybı da, tekrar kıtlıkları beraberinde getirebilmektedir.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Selçuklu devri Türkiye'sinde de çeşitli sebeplerle yaşanan pek çok kıtlık hadisesi tespit edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi kıtlığın kendileri de birer felaket olan sebepleri şöyle sıralanabilir:

- A Kuraklık
- B Çekirge İstilâsı
- C Su baskını, Don Vurması
- D Savaş
- E Salgın Hastalıklar

F Deprem¹

A. Kuraklık

“Kuraklık”, canlıların varlıklarını idame ettirebilmeleri ve özellikle bitkilerin yetişmesi için ihtiyaç duydukları suyun kaynağı olan yağmurların mevsiminde yağmaması sebebiyle ortaya çıkan bir afettir. Ekinlerin yetişmemesiyle birlikte, yağmursuzluk nedeniyle diğer su kaynaklarının da azalması veya kurumasıyla bu afetin boyutları giderek büyür. Kıtık, açlık ve susuzluk gibi hayati problemlere, fiyatların fahiş bir şekilde yükselmesi de ilave olunca beşer takatinin hudutlarını zorlayan ölümcül bir felakete dönüşebilmektedir. Bu çalışma çerçevesinde kuraklıkla ilgili bilgiler şöyle sıralanabilir:

1. Selçuklular zamanında Doğu Anadolu'da kuraklık sebebiyle 484-485/1092 yılında şiddetli bir kıtlık yaşandığı tespit edilmektedir. Öyle ki, müellif Vardan'ın rivayetine göre² Ani'de ölümlerin çokluğundan duydukları üzüntü dolayısıyla, halk ölümlerine dinî merasim yapıp gömecek tâkati kendisinde bulamıyordu. Aynı müellif bir adamın cesaret gösterip altı bin ölüyü gömdüğünü söylerken mübalağa ediyor olsa bile, hadisenin şumûlü hakkında fikir vermektedir. Nitekim sefaletin büyüklüğünden müteessir olan bir zengin İran'dan develerle buğday getirterek, felaketin herkesten çok etkilediği çocuklardan başlamak suretiyle herkese yardım etmişti.

2. Daha sonra 493-494/1100 yılında bütün el-Cezîre'de ve özellikle Urfa havalisinde toprağı taş kesen müthiş bir kuraklık yaşandı. Nehirler, çeşmeler, bağlar-bahçeler kurudu. Pek çok insan açlıktan dolayı hayatını kaybetti. Urfalı Mateos açlığın ne denli büyük bir felâket olduğuna, bu günlerde hıristiyan bir kadının çocuğunu, müslüman bir erkeğin de karı-

¹ Son iki konu ile ilgili olarak bkz. F. Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları”, *TAD*, XV/26 (Ankara 1991), s. 27-57; a. mü. “Selçuklular zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler”, *TAD*, XVI/27, s. 13-32.

² Vardan, “Türk Fütûhât Tarihi (889-1269)”, trc. H. Andreasyan, İÜ. Ed.Fak. *Tarih Semineri Dergisi*, I/2 (1937), s. 185 (LXIII. fasıl).

sını yemek zorunda kaldığını söyleyerek işaret ediyor³. İbnü'l-Esîr ise, aynı hadise ile ilgili olarak, fiyatların fahiş bir şekilde yükseldiği, ilaç ve hammaddesinin de tükendiği şeklinde önemli bir ayrıntıya işaret ederken; ölü sayısının çokluğundan bir tabutta altı kişi taşındığını ilave ederek Urfalı Mateos'u teyid eder⁴.

3. 518/1124-25 yılında da Musul, Irak, Suriye, el-Cezîre ile Diyarbakir'i de içine alan pek çok yörede bir yıl boyunca yağmur yağmadığı için ürün alınamamış, fiyatlar yükselmiş; şiddetli açlığa bağlı olarak ölümler yaşanmıştı.⁵

4. 1133-35 yılları arasında yine pek çok yörede ve olayı kaydeden müellifin yaşadığı Anadolu'da da hüküm süren kuraklık insanları açlık felaketiyle karşı karşıya bıraktı.⁶

5. 543/1148-1149'da Horasan, Cibal, Fars, İsfahan, Suriye ile birlikte el-Cezîre'de, akarsu ve çeşme gibi su kaynaklarının da çekilmesine sebep olan umumî kuraklık sebebiyle, bu felâkete maruz kalan bölgelerin insanları yurtlarını terk etmeye mecbur kaldılar. Şaban 544/1149 yılı Aralık ayı ortalarına kadar hiç yağmur yağmadığından Ekim-Kasım ayları yaz gibi geçti. Bütün canlılar susuzluktan dolayı çok ızdırab çektiler⁷.

6. Süryani Mihail'in 560-561/1165 senesinde sebep göstermeksizin zikrettiği; Antakya ve Çukurova bölgesinde önce buğdayın fiyatının yük-

³ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, trc.H. Andreasyan, Ankara 1987, s. 202. Bu müellif hadiseyi Urfa'nın eski hakimi Toros'un Haçlılar tarafından haksız bir şekilde öldürülmesinden dolayı ilahî bir ceza olarak değerlendirir.

⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, trc. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987, s. 248. Buğdayın bir ton (kürr)unun yetmiş dinara, hattâ daha fazlasına yükseldiğini kaydeder. Aynı müellif 476/1083-84 yılında ucuzluk olduğunu, birinci sınıf buğdayın tonunun on dinar ettiğini söyleyerek (X, s.124) kıyaslama imkanı verir.

⁵ İbnü'l-Esîr, X.,493; Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, İkinci Kısım (1042-1195), trc. H. Andreasyan (TTK Kütüphanesi'nde basılmamış nüsha), s. 85; Azimî, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038-39-1143-1144)*, yay. Ali Sevim; Ankara 1988, s. 47.

⁶ Süryani Mihail, yiyecek bir şey bulamayan Hıristiyanların "büyük perhiz" günlerinde et yediklerini söyleyerek olayın vehametini tebarüz ettirir. Müellif kıtlığın diğer bölgelere nisbetle Kıbrıs adasında daha etkili olduğunu da ilave eder (s. 101).

⁷ İbnü'l-Esîr, XI, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 125; Süryani Mihail, s. 148.

selmesine; sonra da büsbütün piyasadan kaybolması yüzünden yaşanan kıtlığın⁸ da kuraklık sebebiyle olduğu tahmin edilebilir.

7. Aynı müellifin verdiği malûmattan, 566/1171'den itibaren dört yıl boyunca Suriye, Filistin, İrminiyye, İran ve Hindistan'da şiddetli bir kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır⁹. Anadolu'da da bu çerçevede 1172 kışının çok sert geçmesine bağlı olarak 568-569/1173'te Sivas'ta görülen şiddetli kıtlık ölümlere sebep olmuştur¹⁰. Müellifimiz 570-571/1175 olaylarını verirken dört yıllık büyük bir kuraklıktan sonra ot ve mahsul yetiştirmeye başladığını kaydeder¹¹. Ertesi yılın malûmâtı arasında ise insan ve hayvanları telef eden kuraklığın Allah'ın yardımıyla bittiğini; çeşme ve kaynaklardan su akmaya başladığını; buna rağmen mahsulün yetiştirmemesi yüzünden öldürücü açlığın devam ettiğini, bu durumdan özellikle de fakirlerin çok etkilendiğini söylemektedir¹².

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre ürünün yetişmesine imkan verecek miktarda yağmur yağmadığı için kıtlık devam etmiş buğday fiyatları aşırı yükselmiş, buğday bir süre sonra ise bulunmaz olmuştur¹³. Aynı müellifin, “Arap kervanları develerle buğday getirmeye başladılar” ifadesinden kervanların hangi ülkeden geldiği anlaşılamıyorsa da¹⁴; böyle durumlarda ithalat yoluna gidilebildiği görülebilmektedir.

⁸ Süryani Mihail, s. 197.

⁹ *a.g.e.*, s. 233.

¹⁰ *a.g.e.*, s. 229

¹¹ *a.g.e.*, s. 233. Süryani Mihail 569/1174 yılının baharında çok şiddetli yağmurlar yağdığı için üzüm ve diğer meyvelerin yetişmediğini, hububatın ancak seller durduktan sonra yeşermeye başladığını söyler; (s. 231), İbnü'l-Esîr de aynı yıl için verdiği bilgilerle onu teyit eder. (Bkz. XI, s. 327-328).

¹² Süryani Mihail, s. 247.

¹³ Süryani Mihail, s. 247. Mısır'da, Halep'te, Tuzgölü civarında bir kile buğdayın üç dinara satıldığını; Suriye'de altının yarı fiyatına düştüğünü buğdayın bir “qephiza”sının bir dinara yükseldiğini söylüyor. “qephiza” Ortaçağda ağırlık birimi olarak kullanılan “kafiz” olması muhtemeldir. Bk. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 46.

¹⁴ Suriye ve Mısır'da da kıtlık yaşandığı bu dönemde Arap kervanlarının hangi ülkeden geldiği tespit edilememiştir.

573-574/1178 yılına dair elde edilen bilgilerden 566-567/1171'de başlayan kuraklığın devam ettiği ve Anadolu'da XII. asırda en uzun süreli kıtlığın bu yüzden yaşandığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Suriye, el-Cezîre, Irak, Diyarbekir, Musul, Ahlat, Malatya ve başka yerlerde de bu uzun süreli kuraklık sebebiyle zuhur eden açlık yüzünden pek çok insan ölümlerine uğradı ve kalanlar da su ve yiyecek bulmak ümidiyle yurtlarını terk ettiler. Kıtlık geniş bir alanda hüküm sürdüğü için hiçbir şey bulamayan bu insanlar leş ve benzeri kötü şeyler yemek zorunda kaldılar. Öyle ki, kalabalık bir topluluk bu yüzden 573-574/1178 yılında Anadolu'ya girmek üzere Fırat kıyısına geldi. Ancak açlığın daha da artmasına sebep olacakları endişesiyle Türkler tarafından yolları kesildi. Geri dönmekten ise savaşmayı göze alan insanların bir çoğu öldürülürken bir kısmı da Fırat'ın sularında boğuldu¹⁶. Bu kuraklık 575-576/1180 yılı ilkbaharına kadar sürdü. Bu felaketi uzun süren kötü hayat şartları ve beslenme bozuklukları ile de yakından ilgisi olan büyük bir veba salgını takip etti. Pek çok insan da bu yüzden öldü¹⁷. Kaynakların verdiği bilgiye göre, insanlar ölümlerinin çokluğu sebebiyle onları defnetmeye yetişemiyorlardı. Nihayet Zilhicce 575-Muharrem 576/1180 Mayıs'ında yağmur yağdı ve kuraklık süresince başını alıp giden fiyatlar da düşmeye başladı¹⁸.

Bütün bunlardan Anadolu ve civar ülkelerde 1171'den 1180'e kadar uzun süren bir kıtlık yaşandığı, bu sebeple pek çok insanın öldüğü, ya da yurtlarını terk ettiği, fiyatların fevkalâde yükseldiği, uzun süren bu kıtlığın sonuçlarının bir veba salgını ile katlanarak büyüdüğü ve yağmurun yağmasıyla hayatın yeniden canlandığı anlaşılmaktadır.

¹⁵ Süryani Mihail, s. 252; İbnü'l-Esîr, XI, s. 361.

¹⁶ Süryani Mihail, s. 255. Türklerin Arapların ülkesinden geldiğini söylediği bu insanlardan yüz bin kişiyi öldürdüğünü çok abartılı; fakat olayın vehâmetini belirten bir şekilde kaydeder.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s. 361. Bu müellif insanların menenjite yakalandığını söylerken, herhalde vebanın bir türünün menenjitle çok benzer emareler gösterdiğini biliyordu (F. Ş. Arık, "Veba Salgınları", s. 30).

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *aymı yer*. Buna göre Dımaşk'ta bir çuval (12 Mısır mekkuku) buğday 20 Suriye dinarına, Musul'da ise arpanın üç mekkuku bir dinar-ı emiriyeye satılmıştı.

8. 587/1191 yılında Müslümanlarla Haçlılar arasında cereyan eden bir savaşın ayrıntıları dolayısıyla, bu tarihte Antakya havalisinde şiddetli bir kıtlık olduğunu öğreniyoruz. Buna göre; Bagras kalesine baskın düzenleyen Antakyalılar 12.000 ölçek (makûke) buğday ele geçirmişlerdi. Kaynağın ifadesine göre bu ganimet, çok şiddetli bir kıtlık zamanına denk geldiği için pek makbule geçmişti¹⁹ XII. yüzyılın sonuna ait bu kayıttan sonra XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da kıtlığa dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

9. Süryanî Mihail ve İbnü'l-Esîr'in birbirini teyit eder mahiyette verdikleri malûmâta nazaran, 619-620/1223 yılından itibaren üç dört sene devam eden bir kıtlık dönemi daha yaşandı²⁰. Mevsiminde yeterli yağmur yağmayınca ekinler sulanamamış; Aralık ayında sıcağın etkisi ile bademler çiçek açmıştı. Kuraklık sebebiyle zaten çok az yetişen mahsul çekirge istilasıyla büsbütün mahvolunca Irak, Musul, el-Cezîre ve Diyarbekir ile çevre illerde yiyecek maddelerinin azalması ve fiyatların yükselmesine muvazi olarak kıtlık meydana geldi. Bu durum üç dört sene devam etti²¹. Öyle ki Musul ve el-Cezîre bölgesinde 623/1226 (5 Şubat-12 Nisan) tarihleri arasında hiç yağmur yağmadı. Yine çekirge istilası oldu ve arkasından şiddetli bir dolu bütün ekinleri mahvetti. Fiyatlar bir önceki yıla nispetle biraz düşmüşken tekrar yükseldi. Açlıktan hayvanlar bile telef oldu²². Ertesi yıl 623/1227 Şubat- Mart aylarında yine yağmur yağmadığı için bu sefalet devam etti²³.

10. 625-1228 yılında bütün el-Cezîre bölgesinde çok iyi ürün alınmış olmasının getirdiği nisbî rahatlamaya rağmen, 627-628/1230-1231'de el-

¹⁹ Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987, s. 457-458. Makuke için bk. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 45-55.

²⁰ Süryani Mihail, s. 298; İbnü'l-Esîr, XII, trc. A. Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987, s. 384.

²¹ Süryani Mihail, s. 298. İbnü'l-Esîr, XII, s. 384. Bu müellif 625/ 1227-1228'de bütün el-Cezîre bölgesinde hububatın, diğer ürünler ve özellikle de arpa ve buğdayın çok bol olduğunu, buna bağlı olarak da fiyatların düştüğünü; fakat bir daha kuraklıktan önceki seviyesine inmediğini ilave eder (XII, s. 444).

²² İbnü'l-Esîr, XII, s. 428.

²³ *a.g.e.*, XII, s. 435.

Cezîre ve Suriye bölgesinde öncekilerden çok daha kötü bir kıtlık ve pahalılık yaşandı²⁴.

11. Moğol istilası sonrasında, 641-642/1244 yılında Malatya ve havalisinde başgösteren şiddetli kıtlığı bir veba salgını izledi. Ebu'l-Ferec'in kaydına göre insanlar açlık sebebiyle çocuklarını satılığa çıkardılar ise de alıcı bulamadılar. Cesetlerin şehir çarşılarını doldurduğu ve çok sayıda ölüm vuku' bulduğu kaydedilmektedir²⁵. Kuraklık bahsiyle ilgili son tesbitimiz 1258 yılında Anadolu ve civar ülkelerde yaşanan büyük kıtlık ve veba salgınına dair kısa bir rivayettir.²⁶

B- Çekirge İstilâsı

Ekinleri yemek ve yok etmek suretiyle kıtlığın önemli sebeplerinden birisi olan çekirge istilâsı, ziraî mücadele imkânlarının çok kısıtlı olduğu bu çağda, başlı başına büyük bir felaket olarak görülmektedir. Afet niteliği arzeden belli başlı olaylar şu şekilde sıralanabilir:

1. 484-485/1092 yılında Doğu Anadolu'da Ani bölgesinde kuraklıkla birlikte ekinleri yok eden ve kıtlığa yol açan çekirge istilâsından kuraklık bahsinde söz edilmişti.²⁷

2. 512-513/1119 yılında Suriye ve el-Cezîre'de çekirgenin ürünü yiyip mahvetmesinden²⁸ sonra Malatya çevresinde 514/1120 yılı Mayıs ayında ekinlerin göğerdığı sırada bölgeyi istilâ eden çekirge mahsulün bir kısmını mahvetti. Bunlar her ne kadar bölgeyi terketti²⁹ ise de, yumurtalarını bırakmış oldukları için bir sonraki yıl tekrar ortaya çıkıp bu defa da ağaçlar ile asmalara büyük zarar verdiler³⁰.

²⁴ *a.g.e.*, XII, s. 467.

²⁵ Ebu'l-Ferec, II, s. 545.

²⁶ Ebu'l-Ferec, II, s. 570. Müellif fiyatların yüksekliğine örnek olarak Suriye bölgesinde bir güvercinin 12 Nâsiri dirheme (Açıklama için bk. R. Şeşen, *Selahaddin Eyyübî ve Devlet*, s. 302) satıldığını gösteriyor.

²⁷ Vardan, s. 185, (LX II. fasıl).

²⁸ Azîmî, çekirge gittikten sonra ekinlerin yeniden yeşerdiğini söylüyor (s. 42).

²⁹ Süryani Mihail, s. 70. Sık sık yapılan dualar sayesinde çekirgenin ağzı bağlandığından ürüne daha fazla zarar veremedi diyor.

³⁰ Süryani Mihail, *aynı yer*.

3. 528/1133-34'te Antakya bölgesinden başlayarak Urfa ve sonra da Malatya'ya kadar yayılan bir çekirge istilası görülmektedir. Antakya bölgesinin ekinlerini yiyen çekirge³¹ Urfa'ya da akın etti. 529/1135 Mayısında Malatya'da görülmekle birlikte fazla bir zarar vermeden çekirge bölgeyi terk etti³².

4. Her zaman bu kadar az zararla geçirilemeyen bu felaket 580-581/1185 yılında Doğu Anadolu'da büyük tahribat yaptı. Çekirge istilası bu defa öyle bir açlık ve kıtlığa sebep oldu ki, insanlar ölü eti yemek zorunda kaldılar. Açlığın pençesinde kıvranan aileler çocuklarını satmaktan başka çare bulamadılar³³. En büyük çekirge akınlarından birisi olan bu afet Mısır'dan Endülüs'e, İran'dan Anadolu'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda, 1195 yılına kadar her yıl yeniden yaşanmak suretiyle misli görülmemiş zararlar verdi. Hububat ve bağlar bu yüzden yok olurken fiyatlar da fahiş şekilde yükselmeye devam etti³⁴.

5. Vardan'ın 606-607/1210 yılında çekirgenin pek çok eyalette tahribat yaptığı yolunda verdiği bilginin açık olmamakla birlikte Anadolu'yu da ilgilendirdiği tahmin edilebilir.

6. 615-616/1219 yılında Malatya havalisinde bütün dağları ve ovaları kapladığı söylenen sarı çekirge üç-dört yıl süreyle ekinleri tahrip edip meyve ağaçlarını yedi³⁵. Bu bilgi 619-620/1223 yılında el-Cezîre, Irak, ve Suriye bölgesi için kaydedilmiş olan malûmâtla³⁶ uygunluk arz eder. Çekirge akınının Doğu Anadolu bölgesinden başlamış olmakla birlikte daha

³¹ Azîmî, s. 58.

³² Ebû'l-Ferec, II, s. 366; Süryani Mihail, s. 110. Bu müellifler hristiyanların azizlere iltica etmek ve bir azizin sağ kolunun bulunduğu tabutun Malatya'ya getirilmesi suretiyle felaketin sona erdiğini söylerken Ortaçağ'ın konuya bakışına örnek teşkil ederler.

³³ Süryani Mihail, s. 291. Bu müellifin ifadesine göre yalnızca Şabahtan (Bugünkü Ceylanpınar) ve Duneysir (Koçhisar)'de satılan 22 bin kız ve erkek çocuk köle ve cariye olarak Bağdat'a götürüldüler.

³⁴ Süryani Mihail, aynı yer. Mihail; buğdayın bir büyük qephizasının 16 sultanlık dinarına satıldığını söyleyerek fiyatların yüksekliğine işaret eder.

³⁵ Süryani Mihail, (müstensih ilavesi), s. 298.

³⁶ İbnü'l-Esîr, XII, s. 377.

sonra güney doğuya yayıldığı anlaşılmaktadır. Çekirge buralarda da bütün ekinleri, sebze ve meyveleri yok etmek suretiyle büyük zararlara yol açtı. Ertesi yıl (621/1224) kuraklıkla birlikte tekrarlayan çekirge istilası, kıtlığın sonuçlarını ağırlaştırmıştır. 623-624/1226 yılında aynı şekilde kuraklığa eşlik eden istila bir önceki felaket zamanında zaten çok yükselmiş olan fiyatları akıl almaz ölçülere vardırdı³⁷.

Özetle 1219 yılında Doğu Anadolu'da zuhur eden ve aralıksız üç-dört yıl süren çekirge istilası, 1223 yılından itibaren Musul, el-Cezîre, Diyarbakir ve Suriye bölgelerinde de büyük zararlara yol açmıştır. Buna göre sekiz yıl kadar bazen (1224 ve 1226'da olduğu gibi) kuraklıkla birlikte ekinleri yok etmiş, bunun doğal neticesi olan kıtlık ve pahalılık yüzünden insanlar büyük sıkıntılara maruz kalmıştır.

7- 649-650/1252 yılında yine Endülüs, Irak, İran üzerinden geldiği rivayet edilen³⁸ ve Doğu vilayetlerinde çok etkili olan bir çekirge akını vuku' buldu³⁹. Bütün memleketin mahsulünü mahveden bu felaket insanları karşı karşıya kaldıkları müthiş kıtlık sebebiyle dehşet içinde bıraktı.

C- Su Baskını ve Don Vurması

Yağmurların uygun zamanda yeterli miktarda yağmaması nasıl kuraklık denilen afete yol açıyorsa; mevsimsiz ve çok miktarda yağması da ürünün mahvına, insan ve hayvanların telef olmasına binaların yıkılmasına sebep olan su baskınları ve don olaylarına zemin hazırlamaktadır. Sınırlı sayıdaki kaynaklarımızda akis bulan başlıca olaylar şöyle tesbit edilmiştir:

1. 471-473/1079-1080 tarihinde çok yağmur yağmasından dolayı Fırat nehri taşmış; suların dokuz arşın yükselmesi üzerine Bağdat yakınlarındaki Hit şehrinin su dolapları bozulmuştur. İsa kanalının ağzı harabeye dönmüş, Dicle'nin kollarından olan Tâmarrâ otuz küsür arşın yükselince

³⁷ İbnü'l-Esîr, XII, s. 428 (fiyatlar için tafsilat vardır).

³⁸ Genceli Kiragos,

³⁹ Aknerli Grigor, X, s. 24; G. Kiragos ; Vardan, s. 229. Aknerli farklı olarak, hadisenin 1251 yılında olduğunu söylüyor.

Tarâstan ve Hânîkîn köprülerinin üzerinden aşarak yıkılmalarına sebep olmuştur⁴⁰.

2. 509-510/1103-1104 yılında Mateos'un tasvirine göre Urfa'da Nuh tufanını andıran büyük bir felaket vuku buldu. Seher vaktinde gök gürültüleri ve şimşekler eşliğinde dolu ile karışık yağın sağanak yağmur yüzünden, batı tarafından inen sel surun bir kısmını yıkmak suretiyle şehre ulaştı. Önüne gelen her şeyi sürükleyen sel, çok sayıda hayvanı telef ederken, felaketin gündüz meydana gelmesinden yararlanan insanlar canlarını kurtarmak imkanını buldular⁴¹.

3. 509-510/1116 senesinde Malatya havalisinde binaları yıkan, ağaçları kökünden söken şiddetli bir fırtına oldu. Urfa'da ise yine bir su baskını neticesinde, bir havariye (Addaiye) izafe edilen asma kapı yıkıldı⁴². 513/1119-20'de Anadolu'nun doğu bölgeleri sel sebebiyle mahvoldu⁴³. 521/1127'de ise yabani ve ehli hayvanları telef eden çok şiddetli bir kış oldu⁴⁴.

4. 529-530/23 Eylül 1135 tarihinde yağın şiddetli bir yağmur sırasında yıldırım düşmesi neticesinde can ve mal kaybı oldu⁴⁵. 534-535/1139 yılında da Eylül'den Şubat ayına kadar, kış çok sert geçtiği için yabani ve ehli hayvanlar ile kuşlar telef oldular⁴⁶.

5. 535/Mayıs 1141'de Harput ve havalisinde (Hanzid ve Hısn-ı Ziyâd) yağın şiddetli dolu meyve ağaçlarını mahvederken, yıldırım düşmesi neti-

⁴⁰ İbnü'l- Esir, X, s. 112. Hit, Aşağı Fırat'ın batısında yer alan mamur bir şehirdir. Bk. Guy Le Strange, The Lands of The Eastern Caliphate, London 1966, s. 64-65. Tâmarra ise Dicle'nin kollarından olup Bağdad'ın doğusunda akmaktadır (Bk. Strange, s. 60).

⁴¹ Urfalı Mateos, s. 220-221.

⁴² Süryani Mihail, s. 61.

⁴³ Azimî, s. 43.

⁴⁴ *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁵ Süryani Mihail, 110. "Yedi öküz ve bir çocuk yıldırım isabetiyle öldü. Symna mıntıkasında bir Türk de bu sebeple hayatını kaybetti" şeklinde tafsilat verir. Türkler'in "Allah'ın vurduğu bir adam gömülmeye layık değildir" diyerek onu defnetmediklerini de zikreder.

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 118.

cesinde can ve mal kaybı da oldu. Haziran ayında çıkan ikinci bir fırtına ise kalan ağaçları da tahrip etti. Bu yüzden Malatya havalisinde iki kule yıkıldı⁴⁷. 1142'de yine Malatya bölgesinde tafsilatı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte dolu yağdığı ve tahribat yaptığı anlaşılmaktadır⁴⁸.

6. 545/23 Ağustos 1150'de Hısn-ı Ziyad'da yağmur ve seller yüzünden binalar yıkıldı. Birkaç insan ve hayvan da sel sularında boğuldular. Çok fazla yağmur yağdığı için özellikle akarsu kıyılarındaki mahsul çürüyerek mahvoldu⁴⁹.

7. 546-547/1152'de ise çok miktarda toprak ve büyük kaya parçalarını Fırat nehrine sürüklemek suretiyle suyun akışını üç saat süreyle durduracak kadar şiddetli bir sel afeti daha yaşandı. Bölge harabeye dönerken yine insanlar ve hayvanlar öldü. Nehrin akışı durunca insanlar balık yakalamak için üşüştiler. Bu sel felaketi daha çok Hısn-ı Ziyad çevresinde etkili oldu⁵⁰.

8. 560/19 Mayıs 1165'te bu defa Meyyâfârikîn'de ikindiden önce yağın şiddetli bir yağmur bağ ve bahçeler ile her türlü ürünü mahvetti. Sel suları otlamakta olan hayvanları ve kökünden söktüğü ağaçları sürükleyip götürdü. Kaynağın verdiği bilgiye göre bu felâkette 160 kişi hayatını kaybetti⁵¹.

9. 1171-1180 yılları arasında cereyan eden kuraklık bahsinde söz edildiği gibi 569-570/1174'te Malatya bölgesinde, Diyarbekir, Musul ve el-Cezîre'de hasara sebep olacak kadar çok yağmur yağdı. Kırk gün boyunca mütemadiyen yağın yağmur yüzünden evler yıkıldı, enkaz altında bir çok insan can verdi. Meyve ağaçları ve asmalar ürün vermedi. Buğday ve diğer hububat ise ancak yağmur sularının çekilmesinden sonra yeşerebildi⁵².

⁴⁷ *aynı yer*.

⁴⁸ *a.g.e.*, s. 121.

⁴⁹ Süryani Mihail, s. 164; Ebû'l-Ferec, II, s. 389.

⁵⁰ Süryani Mihail, s. 168; Ebû'l-Ferec, II, s. 390. İkinci müellif olayın 1150 yılında meydana geldiğini kaydediyor.

⁵¹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)* tan. ve trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992. s. 148.

⁵² Süryani Mihail, s. 231; İbnü'l-Esîr, XI, s. 327-28.

10. 573-574/1178 yılında Süryani Mihail'in Antakya'da bulunduğu sırada şahid olduğu hadiseye göre; şiddetli yağmurun oluşturduğu seller bir çok insan ve hayvanın ölmesine sebep olmuş, binaları da yıkıp sürüklemiştir⁵³.

11. Çok yağmur gibi fazla miktarda kar yağması da don ve ölümlere yol açabilen bir doğal afettir. Yine Süryani Mihail'in verdiği bilgiye göre; 568/1172 Eylül ayında zamansız bir şekilde yağmur ve kar yağması üzerine havalar aniden soğumuş, asmalar, zeytin ağaçları, pamuk ve susam gibi ürünler soğuktan kavrularak mahvolmuştur. Kış da başlangıcıyla müteneşip bir şiddetle devam edince çok fazla miktarda kar yağışı oldu. Bütün yollar kapandığı gibi evden eve gitmek bile imkansız hale geldi. Nehirler ve çeşmeler de donunca açlık gibi susuzluk da ölümlere sebebiyet verdi. Çok sayıda hayvan telef olurken balıklar bile bu akıbetten kurtulamadılar. Göçebeler (çadırlarda yaşayanlar) donarak ölürken yağın ağırlığı altında damların ve evlerin çökmesi yüzünden bir çok köyün ahalisi yok oldu. Hatta kış o kadar çetin geçti ki bu olaylardan ancak Nisan ayında haberdar olunabildi⁵⁴. Felaket ertesi yıl da etkisini devam ettirmiş; Sivas'ta emsali görülmemiş şiddetli bir kıtlığa sebep olmuştur⁵⁵. Bu olayla ilgili olarak, şehrin Danişmendli meliki İsmail, depolar erzakla dolu olmasına rağmen halka yardım etmediği için çıkan isyan sırasında öldürüldü. Her taraf yağmalanırken açlık yüzünden çok sayıda insan hayatını kaybetti. Yine kışın ağır şartları dolayısıyla bu olaylar da dört ay sonra duyulmuştur.

12. 633/1235 yılında Kasım'dan 1236 Şubat'ının ortasına kadar bağları, meyve ağaçlarını ve Fırat nehrini donduran şiddetli bir kış daha oldu. Bu yüzden kuraklığa bağlı olarak şiddetli bir hububat kıtlığı yaşandı⁵⁶.

⁵³ Süryani Mihail, s. 255.

⁵⁴ Süryani Mihail, s. 225-228, 229. Müellif astronomların bu felaketin Zühal ve Merih gezegenlerinin birbirine yaklaşmasıyla vuku bulduğunu, bunların tekrar yakınlaşmalarına kadar tehlike kalmadığını bildirmelerine rağmen felaketin ertesi sene de devam ettiğini söylüyor.

⁵⁵ Süryani Mihail, s. 225; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. baskı, İstanbul 1993, s. 204

⁵⁶ Ebü'l-Ferec, II., s. 535.

Nihayet 689/1290 yılında 15 Mart günü Amasya'da büyük tahribat yapan sel baskını ile, Niksar'ın yarısını harap eden şiddetli yağmur ve fırtına da⁵⁷ aradaki uzun fasılaya rağmen bu yüzyılda kayda değer olaylar olarak tesbit edilmiştir.

D. Savaşlar

Kıtlıkların diğer önemli sebeplerinden birisi de savaşlardır. Tarihte bilhassa uzun muhasaralar sonucu ortaya çıkan kıtlıkların pek çok örneği vardır. Burada birkaç misâl ile yetinilecektir.

1. Selçuklular zamanında Anadolu'da savaş yüzünden en büyük kıtlık Ermeni takvimine göre 528/1079-1080 yılında yaşanmıştır. Urfalı Mateos'un⁵⁸ kaydına göre Türk fethi sırasında ortaya çıkan genel asayişsizlik ve sürekli savaş toprağın işlenmesine imkân vermedi. Toprağı ekip biçen insanlar bu harpler sırasında ya öldürüldü ya da hapsedildi. Dolayısıyla yiyecek azaldı ve kıtlık tüm ülkeye yayıldı. Bu müellife nazaran Urfa ve havalisi dışında tüm memleket harab oldu. Dünün zengin ve asil insanları dilenci konumuna düştüler. Binlerce insan bir lokma ekmek bulabilmek için yurtlarını terketti. Ülkenin her bir yanında o kadar çok insan hayatını kaybetti ki, vahşi hayvanlar cesetleri yemekten bıktılar. Toprak cesetler yüzünden taaffün etti.

2. 568-569/1173 yılında yukarıda zikredildiği üzere, şiddetli kış sebebiyle Sivas'ta meydana gelen kıtlık sırasında şehrin meliki öldürülmüştü. Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın Artuklu, Danişmendli ve Selçuklu muhaliflerini himaye etmek üzere Sivas'a gelen Halep atabeyi Nureddin Mahmud'un ordusu kıtlık sebebiyle büyük sıkıntılara uğrayarak geri dönmek zorunda kalmıştı. Ancak bu ordu, bölgenin zaten zor olan şartlarını daha da ağırlaştırmıştı.⁵⁹

⁵⁷ *Anonim Selçukname*, s. 51. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, trc. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952,

⁵⁸ Urfalı Mateos, s. 155-156

⁵⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 204

3. Baycu idaresindeki Moğol ordusunun 656/1258 yılında Malatya'yı muhasarası sırasında büyük bir kıtlık oldu ki, fiyatlar görülmemiş bir şekilde yükseldi.⁶⁰

4. Yine Moğollar'ın 657/1258-59'da başlayan ve iki yıl süren Meyyâfârikîn kuşatması öyle şiddetli bir kıtlığa sebep oldu ki, insanlar kedi, köpek ve fare eti yemek zorunda kaldılar. Kaynağımızın mübalağalı ifadesine göre, kıtlık felâketine veba salgınının da ilave olmasıyla çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve Moğollar şehre girdiğinde ahalden ancak yüz kişi hayatta kalabilmişti.⁶¹

5. Memlûk sultanı Baybars'ın kalabalık ordusu Anadolu seferi sırasında, 1277 yılında Kayseri civarında kıtlığa sebep olmuş; Baybars başka sebepler yanında kıtlığın ordusunu zor durumda bırakması yüzünden ülkesine dönmek mecburiyetinde kalmıştı.⁶²

Bu dönemde felaketlerin sebepleri, özellikle de hıristiyan kaynaklarında insanların sapkınlıkları dolayısıyla Allâh'ın gazabına uğradıkları, toplu dualarla çekirgenin ağzının bağlanması, azizlere iltica edilmesi vs. gibi örneklerden anlaşılacağı üzere ilahî menşee bağlanmakta ve genellikle de ceza olarak değerlendirilmektedir.

Kuraklık, çekirge istilâsı, veba salgınları, deprem, don vurması ve sel baskınları gibi doğal afetlerin sonuçları mahsulün telef olması, fiyatların aşırı yükselmesi, kıtlık ve açlık, fakirlik, başka yerlere göç, insanların çocuklarını satmaları, dışardan yiyecek temini yoluna gidilmesi, her türlü bitkinin yanı sıra kedi, köpek eti ve leş gibi şeylerin yenilmesi ve bütün bunlardan dolayı ölümler, hatta toplu ölümler gibi toplumsal olaylar olarak sıralanabilir. Kıtlığın bir başka sebebi olan savaşların da aynı şekilde

⁶⁰ Ebû'l-Ferec, II, s. 565. Müellif bu sırada bir merkep yükü buğdayın 70, bir merkep yükü tuzun ise 500 beyaz sikkeye satıldığını kaydediyor. Aynı kaynak 1124 yılında, yine Malatya'da bir merkep yükü buğdayın 36 dinara (I, s. 359); 1278'de de soğuk ve şiddetli kış dolayısıyla Âzerbaycan, İrminiye ve havalisinde kıtlık olduğundan Mugan'da bir eşek yükü buğdayın 40 dinara satıldığını söyleyerek (II, s. 602) mukayese imkân verir.

⁶¹ A. mü., s. 575; Ebû'l-Ferec fiyatların fahiş bir şekilde yükseldiğine örnek olarak, bir tencere etli buğday yemeğinin 500 hıristiyan *zuzesine* mal olduğunu söylüyor. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1982, s. 184-185.

⁶² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 548.

toprağın işlenememesine, ölümler dolayısıyla büyük iş gücü kayıplarına ve fiyatların fahiş bir şekilde yükselmesine sebep olmakla diğerleriyle aynı iktisadî ve sosyal problemlere yol açtığı tesbit edilmiş; bunlara dair çok sayıda örnek metin içerisinde verilmiştir.

“FAMINE IN ANATOLIA AND THE REGIONS AROUND DURING THE SELJUK PERIOD”

Abstract

In the 11th and 13th Centuries in different regions of Anatolia, especially in the region of el-Cezire, as well as Azerbaijan, Iran, Syria, and Irak, people experienced a number of famine cases. Famine caused by droughtness, water flood, freezing, and wars, along with an epidemic diseases, caused the deaths of countless people. The writers of the period in general interpreted the famine and its causes as a holly punishment.

Keywords

Anatolia, Turkey of the Seljuk Period, droughtness, grasshoppers' invasion, wars, water flood, causes of freezing.